

ԱՐԱՄ ՀԱԿՈՒԹԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ԴԴ ԳԱՐԻ 70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

(Մ. Խրիմյան և Ն. Վարժապետյան)

Կ. Պոլսի պատրիարքությունը ստեղծել է 1460 (1461) թվականին սուլթան Մուհամմեդ 2-րդը: Քանի որ Թուրքիան կառուցված էր համայնքների (միլեթ) սկզբունքով, այսինքն ազգերն ընդունվում էին իրենց դավանանքով, այդ պատճառով պատրիարքությունն սկզբից ևեթ ձեռք բերեց զգալի արտոնություններ և դարձավ Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող հայերի կրոնական բարձրագույն հիմնարկությունը, նրանց ներքին գործերը կարգավորող հաստատությունը: Պատրիարքները լուծում էին ոչ միայն կրոնական, այլև սոցիալ-տնտեսական, ընկերային բնույթի հարցեր: Պատրիարքը ազգային շահերի արտահայտիչը, ղեկավարն ու պատասխանատուն էր: Նրա կայացրած որոշումները պարտադիր էին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում դիմում էին պետական ուժի օգնությանը: Պատրիարքները թրքական կառավարության նկատմամբ վարել են խիստ զգուշավոր քաղաքականություն, որով ցանկացել են ազգի համար ստեղծել գոյության տանելի պայմաններ, իսկ հնարավորության դեպքում՝ ձեռք բերել առանձնաշնորհումներ:

Պատրիարքության ներքին ինքնուրույնությունը, ազգային-վարչական կենտրոնին բնորոշ գործառույթների իրականացումը և դրանց հետ կապված ազգային-քաղաքական պատրանքները հիմք հանդիսացան, որպեսզի Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսիյանը, Սերվիլենը և մի քանի այլ մտավորականներ բուրժուական սահմանադրության սկզբունքներով մշակեն մի կանոնադրություն, որը պատրիարքը հաստատեց 1860 թ. մայիսի 24-ին: Նահապետ Ռուսիյանի առաջարկությամբ կանոնադրությունն անվանվեց Ազգային Սահմանադրություն, որով էլ սկսեցին առաջնորդվել արևմտահայերը՝ պատրիարքի գլխավորությամբ:

Մինչև 1868 թ.՝ Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելը, արևմտահայությանը ներկայացրել, նրա անունից խոսել և գործել է Կ. Պոլսի մտավորականությունը:

1860 թ. Ազգային Սահմանադրության ընդունումը խթանեց հայության ամբողջականության ըմբռնման տարածմանը, իսկ Մ. Խրիմյան Պատրիարքը ամրապնդեց այդ գործընթացը:

Գավառներից եկող բողոքներով զբաղվել են բոլոր պատրիարքները, առավել կարևորները՝ ներկայացրել են Բ. Դուռ: Բողոքարկման մեխանիզմը եղել է հետևյալը. Բ. Դուռը ստանալով պատրիարքի ուղարկված տեղեկագիրը, հրամանագիր է ուղարկել անօրինակապետություններ, չարաշահումներ տեղի ունեցած մահաճգի կուսակալին, կուսակալը հրահանգել է սանջակի պետին, վերջինս հրահանգը փոխանցել է գազայի պետին կամ գյուղապետին: Տեղում կատարվածի մասին պատրաստվել է համապատասխան տեղեկամք-արձանագրություն (որը ստորագրել են մահ հայերը՝ վախի կամ ակնկալիքի ազդեցության տակ), որը հակառակ հեթանոսականությանը հասել է Բ. Դուռ, առանց որևէ գործնական արդյունքի: Հանցագործությունները, թալանը, հարստահարությունը շարունակվել են, կատարողները եղել են հայտնի, բայց ոչ ոք պատասխանատվության չի ենթարկվել: Մ. Խրիմյանը փոխեց բողոքարկման մեթոդաբանությունը: Նա որոշեց Բ. Դուռ ներկայացնել ոչ թե հարստահարության, անարդարության առանձին դեպքեր, այլ արևմտահայության վիճակի ընդհանուր պատկերը: Այդ նպատակով Ներսես Վարժապետյանի գլխավորությամբ ստեղծեց հանձնաժողով, որը, 10 ամիս տեղերում ուսումնասիրություններ կատարելուց հետո, գավառահայության մասին ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որում նշվում են.

ա. Պետական տուրքերի գանձման մեջ թույլ տրված անկարգությունները:

բ. Կառավարական պաշտոնյաների զեղծումները:

գ. Դատարանների կողմից քրիստոնյաների վկայությունների մերժումը:

դ. Զանազան անձների հարստահարությունները:

Տեղեկագրից բացի ներկայացվում են մահ գործնական առաջարկություններ, մասնավորապես.

ա. Քրիստոնյաներից զինվորական տուրքի փոխարեն զինվորական ծառայություն պահանջել, ինչպես նախատեսված է թանգիմաթով:

բ. Տուրքերի գանձումն իրականացնել Ազգային վարչության միջոցով:

գ. Կենտրոնական իշխանության կողմից քննիչ մարմին ուղարկել գավառներ՝ իրական պատկերը պարզելու համար:

դ. Դատական խնդիրները քննել քաղաքացիական և ոչ թե կրոնական օրենքներով:

ե. Քրդերի, չերքեզների և այլ թափառաշրջիկ ցեղերի կողմից գեների օգտագործումն արգելել կամ ինքնապաշտպանության համար խաղաղ բնակչությանը զենք օգտագործելու իրավունք տալ:

Տեղեկագիրը լուրջ ուշադրության արժանացավ, բայց կիսեց նախորդների նախադասը: Այսուհանդերձ, Մ. Խրիմյանի ներկայացրած տեղեկագիրը պատմական արժեք է ներկայացնում, որովհետև այնտեղ խոսվում է հայության ընդհանուր

վիճակի մասին և ներկայացնում արևմտահայության գոյության ընդհանուր պատկերը:

Պատրիարքները (այդ թվում՝ Մ. Խրիմյանը) գավառահայության հարցի բարձրացման մեջ տեսել են միայն տնտեսական-ընկերային բովանդակություն, որի լուծումը կապել են թրքական կառավարության հետ, այսինքն՝ խնդիրը դիտել են որպես Թուրքիայի ներքին հարց: Նույն տեսանկյունից է հարցին մոտեցել մահ կառավարությունը և հայերի բողոքների մեջ քաղաքական դիտավորություն չի տեսել: Կ. Պոլսի հայ ամիրայական դասը, մտավորականության և բարձրաստիճան հոգևորականության զգալի մասը թրքական պետությունը մահ իր պետությունն է համարել և նրանից է սպասել իր հարցերի լուծումը: Այսպես օրինակ, դեռևս 1862 թ. Արմենակ Հայկունին գրում է. «Գիտե՞՞նք (թրքական կառավարությունը - Ա. Ս.) թե Հայ Ազգը իր ամենահաւատարիմ հպատակն է... Հայը ինչպես որ հինգ դարեր է հետե հաւատարմութեամբ ծառայած է իրեն երախտագիտաբար, մոյմպէս ալ ասկից վերջը պիտի շարունակէ իր ընթացքը ինչպէս որ օրինաւոր է եւ վայելուչ, իր կողմանէ միշտ վստահ լինելով թէ իր Տէրը կը սիրէ զինքը եւ միշտ պատրաստ է շնորհել իրեն որ եւ իցէ արտօնութիւն մը որ արծառ եւ կարեւոր է իր ներքին եւ արտաքին կացութեան բարեկարգութեանը, լուսաւորութեանը եւ յառաջադիմութեանը համար»¹:

Գրեթե մույնն է ասում Ե. Տեմիրճիպաշյանը 1883 թ. Նրա խոսքերով «Հայք՝ Օսմանեան պետութենէն ուրիշ պետութեան մը ներքեւ՝ չէին կրնար աւելի խղճի եւ մտաց ազատութիւն վայելել, եւ թէ կը հաւատան Հայք՝ երկրի բոլոր բնակչաց հետ՝ կատարեալ բարօրութիւն վայելել ընդ հուպ բարենորոգմանց անխափան գործադրութեամբ»²:

Համեմատելով թաթար-սելջուկյան, մոնղոլական, պարսկական և մուսլիսկ ուսական տիրապետության հետ, արևմտահայ մտավորականների մի մասը թրքական գերիշխանությունը համարել են նվազագույն չարիք: Ահա թե ինչու, հավանաբար դիվանագիտություն չէր բանեցնում Մ. Խրիմյանը, երբ ասում էր, թե «Ես Տէրութեան եւ Ազգին շահերը իրարմէ տարբեր չեմ ճանչնար»³: Հավանաբար դիվանագիտություն չէր բանեցնում մահ Խրիմյանին հաջորդած Ներսես Վարժապետյանը, որն իր ամենաթրքահամ շրջաբերականներից մեկում գրում էր. «Այն օրէն ի վեր որ Հայոց ազգին ամենամեծ մասն Օսմանեան հզօր Տէրութեան հպատակաւեր քաղցր հովանւոյն ներքեւ մտաւ, իր հինգ դարոց պատմութիւնը կը ցուցանէ, թէ ի՞նչ մեծամեծ շնորհներ իրեն պարգեւած է այս հզօր Տէրութիւնը: Եթէ այսօր Թուրքիոյ մէջ կը տեսնենք Հայ ազգը՝ որ կը պահէ իր Կրօնը, իր Եկեղեցին, իր Լեզուն,

¹ Ա. Հայկունի, Հայ ազգ եւ Սահմանադրութիւն, «Մաղիկ», 1862, թիվ 35, էջ 289-290:

² Ե. Տեմիրճիպաշեան, Ժամանակակից պատմութիւն, «Գրական եւ իմաստասիրական շարժում», 1883, տետր A, էջ 40:

³ Ատենագրութիւնը Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 414:

իւր Պատմութիւնն ու ամանդութիւնները, վերջապէս եթէ այսօր Հայ ազգն կը զգայ իւր էութիւնը, նոյն բարեխնամ Տէրութեան շնորհաց արդիւնքն են... Հայոց ազգն ալ իւր այս վայելած շնորհներուն փոխարէն հաւատարիմ հպատակութիւն ցուցած է արդեամբ, եւ յարատեւ երախտագիտութիւն իւր սրտին մէջ կրած է յորդոց յորդիս: Ինչ ասպարէզ որ բացուած է իր առջեւ, հոն բերած արգասաւորած է իւր բոլոր մտաւորական, բարոյական եւ գիթական կարողութիւնները եւ ապացուցած է այսու՝ թէ Օսմանեան Պետութեան ամենակարեւոր տարրն է... Ստոյգ է թէ եւ որ Հայ ազգը մէրթ ընդ մէրթ գաւառներու մէջ բարեխնամ Տէրութեան կամաց հակառակ հարստահարութեանց ենթակայ եղած ալ է, հարստահարութիւնք՝ որոնք միայն մարմինը կը վնասեն, եւ հետի են այն տեսակ հարստութիւններէ՝ որոնք ոգին եւ մարմինը միանգամայն կը վնասեն եւ ազգային գոյութեանը կը սպառնան... Օսմանեան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է. նոյն իսկ Հայուն կրօնը, Դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը եւ պատիւն ու կեանքը պաշտպանել ըսել է»⁴:

Այնքան մեծ էր այդ շրջաբերականի թողած բացասական ազդեցությունը (հատկապէս արեւելահայոց շրջանում), որ Գրիգոր Արծրունին այն բնութագրեց որպէս «խայտառակ և ամօթալի»⁵:

Այս շրջաբերականում հստակ երևում է երկու հանգամանք. ա) թրքահպատակությունը մախըմարելի է համարվում ռուսահպատակությունից, որովհետև, ըստ պատրիարքի, Թուրքիայում հարստահարությունները վնաս են հասցնում միայն մարմնին, իսկ ոգին առողջ պահելու դեպքում վտանգը մեծ չէ, և ազգը կարող է գոյատևել, մինչդեռ Ռուսաստանը ոգուն է խփում, ինչը մեծացնում է ազգի ձուլման վտանգը, բ) Ներսէսը և նրա շրջապատը համոզված էին, որ հայերը Օսմանյան կայսրության ամենակարևոր տարրն են: Թուրքիայի համար հայ տարրի կարևորության հավատն այնքան խորն էր մտած պոլսահայ շրջանակներում, որ արմատախիլ չեղավ նույնիսկ եղեռնից հետո: Ահա թե ինչ է գրում Մաղաքիա Օրմանյանը եղեռնից հետո. «Հայը Թուրքիոյ անհրաժեշտ տարրն է... Թուրքիոյ գաւառները շէնցողը, հողը մշակողը, արհեստներուն հետեւողը, առեւտուրը ապահովողը հայն է... Հայը Թուրքիայէն պակսեցնողը Թուրքիոյ ռիսքին եղած կ'ըլլայ... Թուրքիոյ կայսրութեան շինուածին քարը Թուրքն է, շաղախը հայն է...»⁶:

Ներսէս Պատրիարքը իր թրքասիրության հաջորդ օրինակը ցույց տվեց 1877 թ. ապրիլի 14 (26)-ին Անգլիայի դեսպան Լեյպարդի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ, երբ ասաց. «...հայ ազգը շատ անելի կը գերադասէ օսմանեան վարչութեան տակ մնալը, քան թէ ռուսական իշխանութեան ենթարկուելը: Հայերը Թիւրքիայում բոլորովին ազատ են իրենց կրօնը դաւանելու եւ գործադրելու, մինչդեռ Ռուսաստա-

⁴ Ներսէս Պատրիարքի շրջաբերականը, «Մշակ», 1876, թիվ 33, էջ 3:

⁵ Նույն տեղում, էջ 1:

⁶ Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 337-338:

նում այդպես չէ... Հայերի շահերը նույնն են թիւրքերի շահերի հետ, եւ նրանք յոյս ունենան անելի զարգացնել եւ անելի մեծ ազատութիւն վայելել օսմանեան հպատակ մնալով, քան թէ ռուսահպատակութիւն ընդունելով... Թուրք կառավարութիւնը պարտաւոր է հայ ժողովրդի մէջ տիրող այս ոգին քաջալերել... եթէ Բ. Դուռը փաստերով ցոյց տայ, թէ մտադիր է հայերի հետ արդարութեամբ վարուել... մա կարող է հայերից մի ազգային պահակախումբ կամ քաղաքային պահակների գումար կազմել, որ մահմետականների հետ միասին իրանց ընդհանուր հայրենիքն եւ քաղաքները կը պաշտպանեն ռուս արշաւողների դէմ»⁷: Այս մտքերը դարձյալ զայրույթ առաջացրեցին հայկական միջավայրում, և Ն. Վարժապետյանը ստիպված հերքում հրապարակեց: Բացի այդ, թե՛ն Ներսեսը խոսում էր ժողովրդի անուհից, բայց ժողովրդի իրական տրամադրությունները չէր արտահայտում, որովհետև բուն հայրենիքում ապրող հայությունը ռուսներ էր, իսկ երբ գավառներից Կ. Պոլիս լուրեր հասան մահմեջող թրքական բանակի և քրդական հրոսակների կողմից հայկական գյուղերում կատարած բարբարոսությունների մասին՝ Կ. Պոլսի հայության տրամադրությունները փոխվեցին մույնպես: 1877 թ. հունիսի 14-ին թրքական պառլամենտի միասերից մեկում հայ պատգամավորները առանց վախի իրենց զայրույթն արտահայտեցին կատարված դեպքերի կապակցությամբ: Պատգամավոր Պալլարյանն ասաց. երբ ինքը հարցնում է կուսակալներին, թե ինչու՞ չեն պատժում քրդերին, իրեն պատասխանում են, թե այս գործում «հիքմետը հիքիմետ» կայ (վերապահեալ պետական գաղտնիք)⁸: Պարզվում է, այդ գաղտնիքի իմաստը հետևյալն է. կառավարությունը քրդերին զինում է, որպեսզի նրանք Հայաստանում ապրող հայերին զսպեն ապստամբության դեպքում: Հայերին պառլամենտում պաշտպանեցին հույն և մույնիսկ մի քանի մահմետական պատգամավորներ և պահանջեցին Բ. Դուռնից ազդու միջոցներ գործադրել բռնությունների դեմն առնելու համար: Սա Հայկական խնդրի առաջին հրապարակային քննությունն էր թրքական պաշտոնական շրջաններում, ինչը դուր չեկավ կառավարությանը, իսկ սուլթանն ի վերջո ցրեց խորհրդարանը: Այս ընթացքում վաճառում տեղի ունեղած դեպքերը (հրդեհը և ջարդերը) ճնշող տպավորություն թողեցին մայրաքաղաքի հայության և եվրոպական դեսպանատների վրա: Ստեղծված մթնոլորտը թուլացնելու նպատակով սուլթանը կազմակերպեց հանդիպում պատրիարքի հետ: Այդ հանդիպումը տեղի ունեցավ 1877 թ. օգոստոսի 10-ին: Սուլթանը պատրիարքին միջոց օսմանիե շքանշան, իսկ պատրիարքը դիմելով սուլթանին ասաց. «Երանի թէ այսպիսի բարի եւ հազազիտ եւ հրեշտականման թագաւորի մը արժանատր հպատակն ըլլայինք»⁹:

⁷ Մեքերումը տե՛ս Մարտիան, Հայկական խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում (1860-1910), հ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 185-186:

⁸ Նույն տեղում, էջ 192:

⁹ Մեքերումը տե՛ս Մարտիան, Հայկական խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում (1860-1910), հ. Ա, էջ 205:

Տեղի ունեցած իրադարձությունները չփոխեցին Ներսես Վարժապետյանի կարծիքը, և նա շարունակում էր մնալ այն համոզմամբ, թե պետք չէ գործել Թուրքիայի դեմ և դիմել օտար տերություններին, այլ թրքական կառավարության միջոցով ձեռք բերել բոլոր այն առանձնաշնորհումները, ինչը անհրաժեշտ է Հայաստանին: Բայց քանի որ թրքական կառավարությունն այլևս հավատ չէր ներշնչում, այդ պատճառով էլ պատրիարքը կորցնում էր ժողովրդի համակրությունը: Ներսեսի որդեգրած քաղաքականությանը դեմ էին նաև բարձրաստիճան հոգևորականները: Նրանք նույնպես պահանջում էին փոխել քաղաքականությունը, դիմել օտար տերություններին: Բայց, ըստ Ազգային սահմանադրության, ազգային գործերի դեկը պատրիարքի ձեռքին էր, նա Ազգային վարչության պետն էր, Ազգային ժողովի նախագահը: Հետևաբար, Ներսեսին պետք էր պարտադրել փոխելու քաղաքականությունը: Պատմական այս պահին դարձյալ ասպարեզ եկավ Մ. Խրիմյանը: Նա պատրիարքությունից հրաժարվելուց հետո ապրում էր Բոսֆորի ափին գտնվող Կուստուճուք փողոցի գյուղում և զբաղվում գրականությամբ: 1877 թ. նոյեմբերյան մի օր Կուստուճուքի իր բնակարանում Մ. Խրիմյանը հրավիրեց եպիսկոպոսներին և առաջարկեց տապալել Ներսեսին և նոր քաղաքական կուրս որդեգրած մարդու առաջադրել պատրիարք: Բայց, մինչ այդ, որոշվեց տեսակցել Ներսեսի հետ և համոզել նրան փոխելու քաղաքականությունը: Պատվիրակությունը հանդիպեց Ներսեսին և համոզեց նրան: Ներսեսը հայտարարեց. որտեղ ազգի շահերն են, այնտեղ էլ ինքն է, պարզապես պահանջեց միաբանություն¹⁰: Այսպես տեղի ունեցավ Ներսեսի շրջադարձը, որին նպաստեցին նաև արտաքին քաղաքական հանգամանքները: Փաստորեն Ներսեսի նոր գծի որդեգրումը ձեռնադրում էր և՛ Թուրքիային, և՛ Անգլիային, որոնք այդ ժամանակահատվածում ցանկանում էին Ռուսաստանի կողմից գրաված տարածքներում հայերի միջոցով ստեղծել մի արգելակ պետություն՝ Թուրքիայի հովանու ներքո, և դրանով իսկ առնել ռուսական առաջխաղացման դեմը:

Բայց մինչև ամբողջական շրջադարձը, Ներսեսը թրքասիրության մի օրինակ ևս ցույց տվեց: Թրքական կառավարությունը բարձրացրեց քրիստոնյա հպատակների զինվորագրության հարցը: Այդ հարցը քննարկելու համար 1877 թ. նոյեմբերի 25-ին հրավիրված Ազգային ժողովը դեմ դուրս եկավ զինվորագրությանը: Ներսեսը դժգոհ մնաց և հրաժարական տվեց: Հրաժարականը մերժվեց:

1878 թ. հունվարի 19-ին կնքվեց Ադրիանապոլսի զինադադարը, որում ակնարկ իսկ չկար հայերի մասին, կարծես թրքական տիրապետության տակ տառապող այդպիսի ազգ գոյություն չուներ: Այդ հանգամանքը խուճապի մատնեց պոլսահայ ղեկավարությանը: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Ազգային ժողովը ազատ գործելու հնարավորություն է տվել, Ներսեսը որոշեց անմիջապես դիմել ռուսական

¹⁰ Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում (1860-1910), Բ. Բ, էջ 266:

կառավարությամբ: Նա ստեղծեց գաղտնի պատգամավորական խումբ, որը համադրվելու էր ռուսական ներկայացուցիչների հետ, իսկ մինչ այդ մնան համդիպում ունեցավ Էդիբների (Ադրիանապոլսի) առաջնորդ Գևորգ Բուսուգյանը (Ռուսնուգլեան): Ողջունելով Իգնատևին և ռուսների կողմից Հայկական հարցի լուծման հույսը հայտնելով, նա լսում է Իգնատևի հետևյալ պատասխանը. «...բայց հայ ժողովուրդն ազգովին կամ Հայաստանի մեծ մասը պիտի չկարենայ գտնել առ այժմ այն ազատությունը, զոր ունեցած են պուլղարը, *վասնզի հայք անպատրաստ գտնուեցան եւ Հայաստանի մէջ դարձած են մեռեալ տարերք...* Բայց մի վիճակի, կը լուսադրեն գծեզ: Քանի որ Թիւրքիոյ հպատակ էք, ապագայի լուսով, *այս վայրկեանես սկսեցէք պատրաստ լինիլ*. պատրաստ՝ դաստիարակութեամբ, ուսմամբ եւ քաղաքագիտութեամբ, պատրաստ՝ նիւթապէս եւ բարոյապէս, պատրաստ՝ ներքին կազմակերպութեամբ. պատրաստ եղիք այն օրումն համար, յորում քաղաքականութիւնը պիտի առաջնորդէ գծեզ յազատութիւն, եւ ես պատրաստ եմ միշտ օգնել ձեզ: *Պատրիարքնիդ թող ժամավաճառ չլինի*, թող սկսէ գործելու, ժամ է»¹¹: Ռուսնուգլեանը տեսակցության արդյունքների մասին Ներսեսին հայտնեց հունվարի 20-ին: Եվ Ներսեսը սկսեց գործել: 1878 թ. փետրվարի 25-ին, սուլթանի գիտությամբ, Ներսեսը համդիպեց ռուսական բանակի ղեկավարության հետ և առաջարկեց հայերին տալ այն, ինչ տրվելու էր մյուսներին (հայերի ցանկացածը ինքնավարությունն էր Լիբանանի օրինակով): Բայց արդյունքում ունեցանք Սամ-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը, որով Հայկական հարցը Թուրքիայի ներքին հարց լինելուց փոխակերպվեց Ռուսական հարցի:

16-րդ հոդվածից հայերը դժգոհ մնացին, որովհետև չստացան այն, ինչ ցանկացան էին, բայց որոշ գոհունակություն էլ կար, որովհետև, ինչպես Նար-Պեյն էր Գևորգ Կաթողիկոսին գրում. ա) Հայաստան ամուրը պաշտոնապես ընկալելի դարձավ Օսմանյան կայսրության համար, բ) Խոստացան և երաշխավորեցին ամբողջական բարեկարգություններ կատարել Հայաստանում, գ) Հնարավորություն ստեղծվեց ռուսական պետությանը դիմելու միջոցով ստիպել Բ. Դոանը իրականացնելու 16-րդ հոդվածի պահանջները¹²: Այդ նույն հոդվածի հետ կապված Ներսես Վարժապետյանն Ազգային ժողովում ասաց. «Հիմա տիարք պատվականք, ալ մոռացած չենք, ալ այն անհամդործելի սոսկալի մոռացումը վերացավ: Հիմա «Հայ ենք» ըսելու սկսան չամչնալ անոնք՝ որ կամչնային երբեմն»¹³:

Երբ պարզ դարձավ, որ մեկ ուրիշ վեհաժողովում վերաքննվելու է Սամ-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, Ներսեսն ակտիվ գործունեություն ծավալեց, որպեսզի ոչ միայն պահպանվի 16-րդ հոդվածը, այլև ավելի մեծ նվաճումներ ձեռք բերի ի

¹¹ Մեքեբերումը տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում (1860-1910), հ. Բ, էջ 270-271:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 292:

¹³ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1877-79, 2-րդ լուսինի 1878, էջ 4:

նպաստ հայ ժողովրդի: Սկսեց Բեռլինի վեհաժողովը, որի հետ մեծ հույսեր էին կապում հայերը և Ներսես Պատրիարքը: Պատգամավորների պահանջով իր կատարած աշխատանքների մասին Ազգային ժողովին տեղյակ է պահում Ներսեսը՝ ասելով. «Հայոց խնդիրը իր արժանատի կերպովը մերկայացած է թե՛ Բ. Դրան, եւ թե՛ երոպական տերութեանց: Բ. Դուռն իր պաշտպանութիւնը խոստացաւ, երոպական տերութիւնք ամենքն ալ իրենց համակրութիւնը յայտնեցին եւ ամենէն ալ խօսք առած եմ, որ դեսպանաժողովին մէջ նկատողութեան պիտի առնուի մեր ազգին վիճակն ալ. հասարակաց կարծիքն ալ այսօր Երոպայի մէջ ոչ եւս անտարբեր է մեզի համար»¹⁴: Հուսադրող պատասխանն այնքան ոգևորեց, որ Իզմիրլյանը իր ընկերների անունից ջերմ շնորհակալություն հայտնեց պատրիարքին, որ «աննկուն արիւնքեամբ աշխատած է եւ կ'աշխատի ազգին խնդրոյն համար»: Եվ Իզմիրլյանից սկսած բոլոր պատգամավորները «յուզեալ սրտիս» ոտքի ելնելով համբուրեցին Նորին Սրբութեան աջը»¹⁵:

Ներսեսի Եվրոպա ուղարկած պատվիրակությունն իր գործունեությամբ սկսեց անհանգստացնել Բեռլինում գործող թրքական պատվիրակությանը, և Կարաթեոդոր փաշան սուլթանի միջոցով պահանջեց հայկական պատվիրակությանը հետ կանչել Բեռլինից: Ներսեսը հրաժարվեց: Այս անգամ Ներսեսի արարքը արժանացավ Գրիգոր Արծրունու հիացական վերաբերմունքին և նա գրեց. «Թուրքիայի հայոց հոգեւորականութիւնը արժանի է դառնում ամբողջ ազգի խորին համակրութեանը... Սյծմ մենք չենք կարող չը յայտնել նրան (Ներսեսին - Ա. Ս.) մեր կատարեալ համակրութիւնը, մեր յարգանքը, երբ նա իր քաջ վարմունքով, իր վեհանձն պատասխանով կրկին յարուցանում է հայ մարդու հոգւո մէջ հիմնգերորդ դարի հայոց հոգեւորականութեան յիշատակը: Աշխարհը կը յարգէ հայերին միայն այն ժամանակ, երբ ամենքը կը տեսնեն որ հայը իր կեանքի գնով պաշտպանում է իր անձը, իր պատիւը, իր ազգի իրաւունքները»¹⁶:

Բեռլինի վեհաժողովում ծնվեց 61-րդ հոդվածը, որով Հայկական հարցը դարձավ Միջազգային հարց: Պատվիրակությունն իր բողոքը հայտնեց ու հետ վերադարձավ: Սկսեց ձեռք բերածի արժեքավորման խնդիրը: Ձևավորվեցին երկու իրարամերձ մոտեցումներ: Առաջինը լավատեսականն էր, որը մերկայացնում էին Ներսես Պատրիարքը, Բեռլինից վերադարձած Միմաս Չերազը և Խորեն Նարբեյը: Չերազը գտնում էր, որ հայերը Բեռլինում շահել են և անհնար էր «աւելի շահել լեզուով և գրիչով»¹⁷ (նույն էին ասում նաև Ներսես Պատրիարքն ու Խորեն Նարբեյը), իսկ շահածն էլ մի ոսկեհամք է, մեզ մնում է միայն «խիզախել եւ հանել ոսկին»¹⁸:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 8:

¹⁵ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1877-1879, 2-ը լուսիսի, 1878, էջ 9:

¹⁶ Գր. Արծրունի, Դուռն ձեր պարտականութիւնը կատարեցիք, «Մշակ», 1878, թիվ 110, էջ 1:

¹⁷ Մ. Չերազ, Թէ ինչ շահեցանք Պեռլինի վեհաժողովէն, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 17:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 30:

Հետագայում անդրադառնալով Մ. Չերազի «Թե ինչ շահեցանք Պեղիմի վեհաժողովէն» բրոշյուրին, Լեոն գրում է. «Այսօր Միմաս Չերազի բրոշյուրը մի հուշարձան է քաղաքական անգրագիտության, համբակային միասնության և անուղղելի ոռմանտիզմի»¹⁹:

Ելույթ ունենալով Ազգային ժողովում՝ խորեն Նարբեյն ասաց. «Առաջին անգամ ըլլալով Հայուն անունը լոկ կրօնական կերպարանք է մերկանալով՝ քաղաքական կերպարանք մը կ'առնու, եւ միջազգային մեծ դաշնագրի մը մէջ միջազգային խնդիր մը կը դառնայ Հայկական խնդիրը»²⁰:

Ավելի մեծ թիվ էին կազմում հոռետեսները: Նրանց կարծիքների մի մասը հայտնվեցին Բեռլինից անմիջապես հետո: Դրանք են.

1. Ինչո՞ւ սկսեցինք, եթե չէինք շահելու:

2. Քիչ խնդրեցինք, քիչ տվեցին:

3. Հայկական հարց կոչվածը պատրիարքի հնարածն է, ազգն այստեղ մասնակցություն չունի: Այս կարծիքը հայտնել է պատրիարքը, որպես իր հասցեին ուղղված մեղադրանք: Ըստ այդ կարծիքի մա գործել է օտար ուժերի ազդեցության տակ և դարձել այդ ուժերի ձեռքին գործիք: Այս մեղադրանքը Ազգային ժողովը մերժեց անմիջապես:

4. Ներսես Պատրիարքին մեղադրանքների ողջ շարք է ներկայացնում Ազգային ժողովի պատգամավոր Թադեոս Պեկյանը: Դրանք են.

ա) Գաղտնի մի ձեռք բարձրաստիճան հոգևորականության վստահությունը չարաշահելով ազգային շարժումն օգտագործել է ի վնաս ազգի:

բ) Ազգային կամքը պետք է հայտնվեր Եվրոպային՝ օրինավոր և հանդիսավոր կերպով, որը չի կատարվել:

գ) Փոխանակ ազգային իսկական և անկեղծ կամքի, տարբեր կամք է հայտնվել Եվրոպային, իսկ Բեռլինի վեհաժողովին պաշտոնապես ոչ մի կամք չի ներկայացվել:

դ) Քաղաքական սխալներ թույլ տրվեցին՝ որդեգրելով մերթ այս, մերթ մյուս կողմնորոշումը, որով կորցրեցին հակառակ կողմերի վստահությունը և համակրությունը²¹:

Պատրիարքը, ըստ Պեկյանի, գործել է ինքնուրույնաբար և ոչ թե Ազգային ժողովի որոշմամբ: Ծիշտ է, 1876 թ. դեկտեմբերի 10-ի Ազգային ժողովի թույլտվությամբ պատրիարքը կարող էր ինքնուրույնաբար գործել, բայց քաղաքական հանգամանքները փոխվել էին, և մա պարտավոր էր փոփոխված հանգամանքներին համապատասխան գործելու արտոնություն ստանալ Ազգայն ժողովից: Միմչդեռ պատրիարքը դա չի կատարել, և արդյունքում ազգի համար կայացվել է աննպաստ որո-

¹⁹ Լեո, Անցյալից, էջ 28:

²⁰ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1877-1879, 10-ը նոյեմբերի 1878, էջ 214:

²¹ Նույն տեղում, 6-ը հոկտեմբերի, 1878, էջ 161:

շում: Պատրիարքը և Ազգային ժողովը ամբողջությամբ մերժեցին այս մեղադրանքները նույնպես:

Որոշ ժամանակ անց այս մեղադրանքներին ավելացան հետևյալները.

5. Բեռլինի նախօրեին թուրքական կառավարությունը մոլորեցրեց հայ պաշտոնյաներին, նրանք էլ՝ Ներսեսին: Արդյունքում հայերը խաբվեցին, իրենց դեմ հանեցին և՛ թուրքերին, և՛ ռուսներին ու իրենց կամքից անկախ իրականացրեցին Թուրքիայի կամքը (Ա. Չոպանյան):

6. Ներսեսը համարվեց «հայ անպետք դիվանագիտության» (Լեո) ներկայացուցիչ, ով իրականում «հանդիսացաւ խակ ու անփորձ «փոլիթիքոս» մը, որուն դիւանագիտական մարզանքները աղետալի եղան մեր դատին համար: Անկիւս յոյս դրաւ Անգլիոյ բարեացակամութեան վրայ, - կարդալով Կլաւդոսթոնի եւ այլ «հայասերներու» կամ «մարդասերներու» ճառերը եւ քաղաքական սխալ հունի մէջ դրաւ մեր դատին հետապնդման գործընթացը, - նմանելով մորթուելու դատապարտուած ոչխարի մը, որ մսագործի՛ն մէջ կը տեսնէ զինք փրկող բարի հովիւը»²²:

7. «Ո՛չ մէկ ատեն հայ գործիչներ ունեցած են անորակելի սայթաքումներ քաղաքական գետնի վրայ, որքան ունեցան Ներսէս Պատրիարք եւ իր գործակից «իմքնահաւան խելացիները» Խրիմեանի բառերով»²³ և այդ սխալները «շատ սուղի նստաւ մեզի: Հայ ժողովուրդը այդ սխալին փրկագինը իր արինով եւ ֆիզիկական փճացումով վճարեց»²⁴:

Հիտրանալով Ներսեսի՝ որպէս ազգային գործչի շուրջ եղած բանավեճերի մեջ, նշենք միայն, որ դրանց մեծ մասը տրվել են հետին թվով, իսկ անդրադառնալով Մ. Խրիմյանի «իմքնահաւան խելացիներ» արտահայտությանը, գտնում են, որ նա հոգու վրա մեղք է վերցնում: Չէ՞ որ այդ «խելոքներից» մեկն էլ ինքն էր: Ինքն էր պահանջում զահրնկեց անել Ներսեսին՝ պասիվ դիրքորոշման համար, ինքն էր Եվրոպայում բանակցություններ վարում, ինքն էր «երկաթե շերեփի» կոշ անում:

Գնահատականների մի մասը, որ տրվել են եղեռնից հետո և զնահատվել՝ եղեռնը հիմք ընդունելով, շատ կողմերով նման են ուշացած մարգարեությունների: Կարծում են, Ներսեսը արդարացում չէր ունենա, եթե չբարձրացներ Հայոց հարցը, հատկապես երբ նրան գործունեության էին մղում Թուրքիան և Անգլիան՝ որոշակի խոստումներ տալով: Խոստումներ էին տալիս Ռուսաստանը, մյուս պետությունները, երբ առանձնաշնորհումներ էին ստանում բախտակից սլավոնական քրիստոնյա ազգերը, երբ նրան գործունեության էր մղում ողջ հայ ազգը:

Տեսնենք, թե ինչպես է արդարանում ինքը՝ Ներսեսը: Ներկայացնենք 1878 հունիսի 21-ին Ազգային ժողովում նրա ունեցած նշանավոր ելույթը: Այդ ելույթում Ներսեսը խոստովանում է, որ ինքը տեսնում էր, թե ինչպես էր պատերազմի ըն-

²² Գ. Ահարոնեան, Մեծ երազի ճամբոյն վրայ, Լոս Անճելէս, 1986, էջ 35-36:

²³ Մ. Սերոբեան, Մեր պալքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, Գաֆիթ, 1948, էջ 145:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 205:

թացքում և նրանից հետո վատանում ժողովրդի վիճակը, և եթե ազդու միջոցներ չձեռնարկվեին, ապա դրվելու էր ազգի լինել-չլինելու խնդիրը: Ներելո՞ւ էիք ինձ, հարցնում է Ներսեսը, եթե անգործ մատնի, երբ Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների բախտն էր որոշվում, ներելո՞ւ էիմ ինձ մեր մախանիների ոգիները՝ Հայկից մինչև Լևոն Լուսինյանը, մեր բոլոր կաթողիկոսները: Ես պատասխանատվություն զգացի մախանյաց հոգիների ու հիշատակների առջև, այն հայ սերունդների առջև, ովքեր հաջորդելու են մեզ: Կներե՞ր ինձ ժողովուրդը: Ինքն իրեն չէ՛ր ների, եթե հայ ժողովրդի աղաղակը Եվրոպա չհասներ, եթե՝ Եվրոպային տեղյակ չպահներ, որ Արևելքում հայ ազգ էլ կա: Իսկապես, իրավունք ունե՞ր Ներսես Պատրիարքը լռելու և չգործելու: Չէ՞ որ երբ լռել է, ժողովրդի համակրանքից է զրկվել, զահագրկության վտանգին ենթարկվել: Ներսեսը իրավացի էր՝ մկատելով, որ ոչ ոք չի կարող դեմ դուրս գալ բուռն գործության դեմ, երբ միայն բարոյական գործություն ունի, չի կարող փոխել իրադարձությունների ընթացքը: Ներսեսի կարծիքով մույնիսկ 61-րդ հոդվածի պայմաններում շահել ենք, որովհետև.

ա) Առաջին անգամ հայոց ազգի ամուսն անցավ հանդիսավոր դաշնագրության մեջ,

բ) Հայոց ապագայի սերմունքը դրվեց,

գ) Եվրոպացիք ճանաչեցին և սիրեցին հայ ազգը, ու այս պահիս, ասում է Ներսեսը, երբ ես ձեզ հետ խոսում եմ, գուցե մեծ բեմերում եվրոպական կառավարությունները հարցումներ են կատարում Հայոց հարցի վերաբերմամբ:

Դարձյալ իրավացի էր Ներսեսը՝ մշելով, որ այսպիսի գործեր ո'չ մեկ օրում, և ո'չ էլ մեկ մարդու ձեռքերով են կատարվում: Ամհրաժեշտ է պատրաստվել ապագային, դրա համար ամհրաժեշտ է, որ չմնամք այստեղ, այլ Հայաստան գնանք: Հայաստան պետք է ուղարկել մեր բանիբուն, տաղանդավոր, ազգասեր, ուսումնասեր եկեղեցականներին, դաստիարակներին, ուսուցիչներին, երիտասարդներին, արվեստագետներին: Հայաստան պետք է գնան մեր առևտրականները, պանդոկատները, «...ոչ ես պիտի ըլլա հոն սով, սրածութիւն, ոչ ես հարստահարութիւն... ուղիներ պիտի բացուիմ, ջրանցքներ պիտի շինուիմ. գործարաններ պիտի կառուցուիմ, Անգլիոյ դրամատէրք հոն պիտի երթան իրենց դրամը գործածելու, թող երթան մեր դրամատէրք ալ, ընկերութիւններ կազմեն այս օրուրնէ, ընկերութիւններ ամէն քաղաք ու գիւղ դպրոցներ հաստատելու համար. ընկերութիւններ առևտրական յարաբերութիւններ հաստատելու համար... Հնդկաստանէն, Հայաստանէն, Անգլիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսաստանէն ու Աւստրիայէն մինչև Պարսկաստանէն միանան, ձեռք ձեռքի տան բոլոր Հայերը...»²⁵: Դժվար է ավելի գեղեցիկ ու պատկերավոր ներկայացնել:

²⁵ Ս. Պատրիարք Հօր ատենախօսութիւնը, «Մշակ», 1878, թիվ 159, էջ 2, ինչպես նաև՝ Ատենագրութիւնը Ազգային ժողովոյ, 1877-1879, 21-ը լույսի 1878, էջ 61-62:

Մ. Վարանդյանը այն տեսակետն է հայտնում, թե չարիքի արմատը հայկական դիվանագիտության այս կամ այն ձևի ու վրիպումի մեջ չէր, այլ բուն այդ դիվանագիտության էության մեջ: Սխալն այն էր, որ հայությունն իր դատն առաջ քաշելու համար դիմել էր միայն դիվանագիտական միջոցների: Չկար այնտեղ և «նոյնիսկ արհամարհում էր ամենաէականը,- ժողովրդի պատրաստությունը, նրա իրական-դիմադրական ուժը: Չկար «երկաթե շերտեր», որի բացակայությունը այդքան դառնօրէն ողբում էր Խրիմեան Հայրիկ, իր վերադարձին Բեռլինից...»²⁶:

Դեռևս մինչև Բեռլինը Մ. Նալբանդյանը, Բաֆֆին, Մ. Մամուրյանը, իսկ բեռլինյան շրջանում և նրանից հետո դարձյալ Բաֆֆին, Գր. Արծրունին, Մ. Խրիմյանը գտնում էին, որ զենքով պետք է պաշտպանել մեր շահերը, օտարը մեզ համար մեկ քայլ էլ չի կատարի, եթե նրան չստիպենք: Մ. Մամուրյանը գրում էր. «Յուսալ որ օտար ազգ մը Յիսուսի ըրած հրաշքը պիտի գործէ ըսելով՝ անկեալ եւ հէք ժողովըրդեան մը,- Արի, ել... ցնորք է: Սպասել որ արտաքին փրկիչներ գան եւ հայ ժողովըրդեան սեւ պատանքը քակեն՝ յիմարություն է: Հէք եւ ստրուկ ժողովդեան մ'առաջին եւ միակ ազատարարն ինքն է...»²⁷, իսկ Բաֆֆին գրում էր, որ «Ոչ ոք իր հոր հոգու համար մեզ չի օգնի»²⁸, որովհետև «...ազատություն տրվում է այն ազգերին, որոնք իրանց ազատությունը սրով պաշտպանել գիտեն: Առանց արյունի ազատություն չկա, որպես առանց զոհերի՝ փրկություն»²⁹: Դարձյալ Մ. Մամուրյանն էր գրում, որ «Եթէ հայերն իրապէս չգործեն, արիւն չթափեն, չեն կրնար ապրիլ քաղաքականապէս»³⁰: Այսպես ծնվեց արյունով հողը նվաճելու գաղափարախոսությունը: 19-րդ դարի 80-ական թվականներին արյունով հողը նվաճելու գաղափարը շատ կողմնակիցներ ուներ: Նույն թվականներից ազգային կուսակցությունների ձևավորմամբ անցում կատարվեց արյունով հողը նվաճելու գործնական իրականացմանը: Քաղաքական կուսակցությունները, ֆիդայական խմբերը, արևմտահայության մի մասը դուրս եկան մահու և կենաց պայքարի թրջական բռնակալության դեմ: Իսկ թե իրադարձությունները հետագա ինչ ընթացք ունեցան, բոլորիս է հայտնի:

²⁶ Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմություն, հ. 2, Ժնև, 1913, էջ 151:

²⁷ «Արեւելեան մամուլ», 1876, թիվ 1, էջ 5:

²⁸ Բաֆֆի, Կայծեր, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 5, Երևան, 1985, էջ 574:

²⁹ Բաֆֆի, Դատարկ հույսերով ենք խաբվում, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 11, Երևան, 1991, էջ 10:

³⁰ Մ. Մամուրյան, Թղթակցություն, «Արեւելեան մամուլ», 1878, թիվ 5, էջ 36: